

VERBOND EN DIALOOG – JOODSE LEZING VAN DE TORA

JONATHAN SACKS

Numeri

boek van de woestijnjaren

SKAN DALON
NON-FICTION SJD POST 12 8

*Dit zegt de HEER:
Ik weet nog hoe je me liefhad in je jeugd,
van me hield als mijn bruid,
hoe je me volgde door de woestijn,
dat land waar niet wordt gezaaid.*

(Jeremia 2:2)

Inhoudsopgave

	Numeri: toen en nu	9
I	<i>Bemidbar</i> – <i>In de woestijn</i> Numeri 1:1 • 4:20	39
	Het verhaal van de mens: Vierde bedrijf	41
	De tussenruimte	47
	Woestijn en woord	53
	Wet en land	59
	Hosea's nieuwe uitleg van 'In de woestijn'	66
II	<i>Naso</i> – <i>Neem op</i> Numeri 4:21 • 7:89	73
	Wat telt?	75
	Stammen	81
	Wijzen en heiligen	89
	De priesterlijke zegen	94
	Vrede nastreven	101
III	<i>Behaälotcha</i> – <i>Als je aansteekt</i> Numeri 8:1 • 12:16	107
	Het boek tussen de boeken	107
	Kamp en gemeenschap	109
	Verandering en leiderschap	115
	Is een leider een verzorgende vader?	121
	De zeventig oudsten	131
	Mirjams fout	137
IV	<i>Sjelach</i> – <i>Zend</i> Numeri 13:1 • 15:41	143
	Angst voor vrijheid	145
	Tijd als factor in de politiek	150
	Wet en verhaal: geloven en zien	157
	Wat maakte Jozua en Kaleb anders?	164
	Zonder muren	168
	De kwastjeskwestie	175
V	<i>Korach</i> – <i>Korach</i> Numeri 16:1 • 18:32	179
	Dienend leiderschap	181
	Een geheel blauw kleed	187
	Dispuut omwille van de hemel	195
	Vat het niet persoonlijk op	202
	Macht en invloed	209
	De drang naar gelijkheid in het jodendom	216

VI	<i>Choekat</i> – <i>Verordening</i> Numeri 19:1 • 22:1	223
	Verordening en verhaal	225
	Jochanan ben Zakkai en de rode vaars	232
	Neurowetenschappen en ritueel	239
	Heeft Mozes gezondigd?	246
	Het verlies van Mirjam	254
	Aan het einde is er liefde	258
VII	<i>Balak</i> – <i>Balak</i> Numeri 22:2 • 25:9	263
	Het moeilijkste woord om te horen	265
	Een volk dat alleen woont	271
	De man zonder loyaliteiten	275
	Laat een ander je prijzen	279
	Tragische ironie	284
VIII	<i>Pinchas</i> – <i>Pinechas</i> Numeri 25:10 • 30:1	289
	De ijveraar	291
	Daden en gevolgen	297
	Wanneer woorden tekortschieten	305
	De kroon die iedereen kan dragen	311
	Lessen van een leider	318
	Leiderschap en de kunst van het tempo	324
IX	<i>Matot</i> – <i>Stammen</i> Numeri 30:2 • 32:42	329
	De wereld die we scheppen met woorden	331
	Prioriteiten	338
	De kracht van niet-nul	343
	Boven verdenking	349
X	<i>Masee</i> – <i>Tochten</i> Numeri 33:1 • 36:13	357
	De lange weg naar vrijheid	359
	De dood van de hogepriester	366
	Individueel en gemeenschap	370
	De complexiteit van mensenrechten	375
	De religieuze betekenis van Israël	380
	De profetische stem	384
	Verantwoording bij de vertaling	390
	Over de auteur	393
	Reacties op <i>Genesis, Exodus</i> en <i>Leviticus</i>	398

Stammen

Een van de meest zichtbare kenmerken van Numeri als boek – vooral in parasja *Naso* – is de grote aandacht die er is voor de stammen. Het boek begint met het stam voor stam tellen van het volk. Daarna lezen we over de positie die de stammen innemen in het kamp rond de tabernakel. Ook de volgorde waarin het volk tijdens de tocht door de woestijn optrok werd per stam geregeld. Deze parasja vertelt ons omstandig over de offers van de verschillende stammen bij de inwijding van de tabernakel, ook al brachten ze elk precies dezelfde gaven (Numeri 7:1-89). Verderop in Numeri wordt beschreven hoe het land over de stammen moest worden verdeeld. En het boek eindigt met de tweede helft van het verhaal over de dochters van Selofchad, waarin de leiders van hun stam een zaak voorleggen aan Mozes om ervoor te zorgen dat hun rechten als stam worden gerespecteerd.

In geen enkel ander boek van de Tora vinden we dit accent terug. In Exodus wordt het verhaal over de slavernij, de plagen en de uittocht verteld over het volk als geheel. De verdeling in stammen speelt daar nauwelijks een rol. Het boek *Wajikra* kennen wij onder de Latijnse naam *Leviticus*, dat wil zeggen zaken die betrekking hebben op de stam Levi vanwege hun speciale plichten als Levieten en priesters, maar er wordt in dat boek geen speciale aandacht besteed aan andere stammen. In Deuteronomium ligt de nadruk opnieuw op het volk als geheel, aangescherpt door de nadruk op één gecentraliseerd heiligdom ‘op de plaats die God verkiest’, dat is Jeruzalem. Om een idee te geven van de onevenredigheid: het woord *matè*, dat ‘stam’ betekent, komt negenentachtig keer voor in Numeri, maar in Deuteronomium helemaal niet.¹⁰

Zeker, in Genesis lezen we over de oorsprong van de stammen, dat wil zeggen, over de twaalf zonen van Jakob en de verschillende spanningen tussen hen. Die familiegeschiedenis is belangrijke achtergrondinformatie voor Numeri, omdat die ons vertelt dat er sprake was van rivaliteit tussen verwanten. Vandaar de noodzaak om er voortdurend voor te zorgen dat elke stam het gevoel had dat er recht werd gedaan in zaken zoals de verdeling van het land. In feite bracht de opstand van Korach wrokgevoelens aan het licht die te maken hadden met aspecten van de onderlinge verhoudingen tussen de stammen.

¹⁰ Deuteronomium gebruikt voor ‘stam’ het woord *sjevet*, niet *matè*. Niettemin komt het maar achttien keer voor, terwijl *matè* negenentachtig keer en *sjevet* zes keer voorkomt in het boek Numeri. Daarentegen komt het woord *am*, ‘volk’, vierendertig keer voor in Deuteronomium, maar slechts twaalf keer in Numeri.

Desondanks blijft het nadrukkelijke accent in Numeri op de stammen vreemd, althans op het eerste gezicht. We weten uit de latere geschiedenis van Israël dat stamidentiteit vaak eerder een bron van verdeeldheid was dan van eenheid. Tijdens de periode van de rechters was Israël een *amphiktionie*, dat wil zeggen een losse federatie van stammen. Dit was echter geen systeem dat op de lange termijn goed werkte. Tegen het einde van het boek brokkelt het steeds verder af. Er waren gelegenheden waarbij een oorlog tussen de stammen ternauwernood kon worden vermeden.¹¹ Uiteindelijk was het vrijwel onvermijdelijk dat er in de dagen van Samuel een ontwikkeling plaatsvond van een federatie van stammen naar een verenigde natie onder leiding van een koning.

Toch was de eenwording geen succes, in ieder geval niet voor lang. De meest briljante architect ervan was koning David, die het volk verenigde door van Jeruzalem de hoofdstad te maken en door plannen te maken voor de bouw van de tempel. Dit bracht, meer dan wat ook, de stammen bij elkaar, vooral door de drie pelgrimsfeesten die jaarlijks plaatsvonden. Toch is de korte duur van deze periode van eenheid achteraf gezien verbazingwekkend. Het was Salomo, de derde koning van Israël, die de tempel bouwde, maar hij was het ook die het politieke systeem blootstelde aan spanningen die vrijwel onmiddellijk na zijn dood hun hoogtepunt bereikten, wat resulteerde in de noodlottige splitsing tussen de tien noordelijke stammen onder Jerobeam en de twee zuidelijke onder Salomo's zoon Rechabeam.

In het licht van dit alles blijft de vraag zich opdringen: Waarom werd het verhaal op deze manier verteld? Waarom zoveel nadruk op de stammen? Waarom werd Israël niet van meet af aan gezien als één enkel verenigd volk? Natuurlijk, Jakob had twaalf zonen. Maar waarom ze geografisch scheiden? En waarom zou je het hele boek Numeri organiseren rond de scheidslijnen tussen stammen? Waarom die demografie naar stammen in plaats van iets wat zeker belangrijker is: het volk als geheel? Waarom wordt er niet meer nadruk gelegd op wat later Ezechiël's grote hoop en visioen werd: 'Ik zal één volk van hen maken in het land ... en één koning zal over hen allen regeren. Niet langer zullen ze uit twee volken bestaan en verdeeld zijn in twee koninkrijken' (Ezechiël 37:22)?

Het lijkt erop dat de Tora ons hier iets belangrijks en fundamenteels wil vertellen, iets wat niet alleen toen relevant was, maar ook nu. De

11 Er brak bijna oorlog uit tussen de andere stammen en die van Ruben, Gad en de helft van Manasse (Jozua 22). Later was er een daadwerkelijke oorlog tussen de stam Benjamin en de anderen (Rechters 20).

Tora beziet politiek en identiteit van onderop, en niet van bovenaf. Het is niet de heerser, keizer of koning die het gezag vertegenwoordigt en dat aan de bevolking oplegt. Integendeel, de Tora laat ons de geleidelijke groei van Israël als entiteit zien, te beginnen met een paar, Abraham en Sara, dat een familie wordt, dan een uitgebreide familie, vervolgens een stam, en dan een reeks stammen. Ze worden tot een natie gesmeed, op negatieve wijze door de ervaring van onderdrukking in Egypte, en positief door de bevrijding en het verbond dat ze met God sloten op de berg Sinai. Maar deze vroege structuren van familie, clan en stam, blijven belangrijk in het politieke bestel, niet alleen in het begin maar ook daarna.

Een van de beste uiteenzettingen over de opkomst van de politieke samenleving zoals de Tora die zich voorstelt, werd gegeven door de zestiende-eeuwse politieke denker Jean Bodin. Samenlevingen begonnen, zegt hij,

vanuit de liefde tussen man en vrouw; vanuit hen vloeide er wederzijdse liefde tussen ouders en kinderen; daarna liefde van broers en zussen voor elkaar; daarna volgde de vriendschap tussen neven en nichten en andere verwanten; en als laatste was er de liefde en welwillendheid tussen mensen in een samenwerkingsverband. Dit alles zou uiteindelijk zijn bekoeld en volkomen uitgedoofd als het niet gevoed, onderhouden en in stand gehouden was door genootschappen, gemeenschappen, corporaties en colleges; lange tijd hielden die veel volken in stand zonder enige vorm van gemenebest of soevereine macht boven hen.¹²

Dit is een buitengewoon belangrijk punt: het geleidelijk groeien van de samenleving uit basale menselijke groepen die steeds grotere kringen van verbondenheid en zorg vormen. Dat wordt in de moderne tijd vaak vergeten.

Niet al het sociale is politiek. Niet alles wat we als volk samen doen, is te danken aan overheden, wetten, rechtbanken en het mogelijke gebruik van geweld. Samenlevingen worden meestal bijeengehouden door een hele reeks instellingen die groter zijn dan het individu, maar kleiner dan de staat: families, gemeenschappen, wijken, liefdadigheidsinstellingen, vrijwilligersgroepen, buurtverenigingen en dergelijke. Edmund Burke noemde dat de 'kleine pelotons' van de maatschappij. Alexis de Tocqueville noemde het 'verbanden'. Tegenwoordig spreekt men vaak van

¹² Jean Bodin, *The Six Bookes of a Commonweale*, vert. Richard Knolles (Londen: Adam Islip, 1606) [oorspr. *Les six livres de la République*, 1576]. Zie Jonathan Sacks, *The Politics of Hope* (Londen: Jonathan Cape, 1997), p. 55-65.

het maatschappelijke middenveld en niet-gouvernementele organisaties (ngo's). Samen vormen ze de burgermaatschappij. Wat al deze instellingen zo belangrijk maakt, is dat ze niet zijn gebaseerd op transacties van rijkdom (de markt) of macht (de staat), maar op een gevoel van identiteit, verbondenheid, loyaliteit, collectieve verantwoordelijkheid en vertrouwen.

Het verschil dat dit maakt is goed te zien als we de vier revoluties vergelijken, waaruit de moderne wereld is ontstaan: de Engelse (1640), de Amerikaanse (1776), de Franse (1789) en de Russische (1917). Engeland en Amerika kenden een sterke burgermaatschappij. Ze hadden een rijk scala aan verenigingen, gemeenschappen, genootschappen, liefdadigheidsinstellingen en dergelijke. De Franse en Russische revolutionairen daarentegen stonden wantrouwend tegenover de burgermaatschappij. Ze vonden dat er zo min mogelijk lagen tussen individu en staat moesten zijn. Dat is een van de redenen waarom Engeland en Amerika, ondanks hun burgeroorlogen, in de kern vrije samenlevingen bleven, terwijl Frankrijk tijdens het bewind van revolutionaire terreur en Rusland onder communistisch bewind totalitaire staten werden. *Om vrij te zijn, moet er iets tussen het individu en de staat in staan.* Daarom spreekt het boek Numeri, dat de laatste stadia van de reis naar het beloofde land schetst, over families, clans en stammen.

De Tora is niet tegen politiek. Zij erkent de noodzaak van een staat, die in bijbelse tijden het koningschap betekende. Om gezamenlijk een natie te kunnen zijn, is een zekere mate van centralisatie nodig. Dat is ook de reden waarom Israël steeds minder goed ging functioneren toen het een stammenfederatie was in de tijd van de rechters. Uiteindelijk ging het volk naar Samuel en vroeg om een koning. Dat was militair belangrijk: alleen een natie verenigd onder een erkende leider kon zichzelf effectief verdedigen tegen vijanden. Ook religieus was het belangrijk. Er moest een centraal heiligdom komen waar de bevolking als één natie kon samenkomen, waar ze God konden danken voor het verleden en gezamenlijk konden bidden voor de toekomst. Maar de Hebreeuwse Bijbel staat, meer dan welk boek uit de oudheid ook, sceptisch tegenover de reikwijdte van politiek. De Tora meent, net als Lord Acton, dat macht de neiging heeft te corrumperen en dat absolute macht absoluut corrupteert. Ze deelt ook de scepsis van Oliver Goldsmith: 'How small of all that human hearts endure / That part which laws or kings can cause or cure!'¹³

13 Oliver Goldsmith, *The Traveller* (Londen: J. Newberry, 1765), p. 22. [Vertaling: 'Hoe klein, van alles wat het mensenhart bespeelt, / het deel dat wet of koning zaait, of heelt!']

Een vrije samenleving kan niet alleen op gecentraliseerde instellingen worden gebouwd. De Tora is gebaseerd op gedelegeerde verantwoordelijkheid. Elke persoon is partij in het verbond. Ouders zijn verantwoordelijk voor de opvoeding van hun kinderen. Elk gezin moet weduwen, wezen, vreemdelingen en ondergeschikten uitnodigen als ze feest vieren. Elke stam (behalve de Levieten), en elke familie binnen de stam, moet een aandeel krijgen in het land. Elke stad dient een lokale rechter te hebben. Onderwijs, sociale zorg, liefdadigheid en armoedebestrijding kunnen het beste plaatselijk georganiseerd worden, waar mensen elkaar kennen en elkaar te hulp kunnen schieten. Het boek Ruth geeft ons een levendig beeld van hoe dat werkte in de tijd van de rechters.

We zijn groepsdieren. Aan de stam ontleen we onze identiteit en ons gevoel ergens bij te horen. De stam is het object van onze loyaliteit en de bron van onze trots. In een recent boek, *Tribe*, met als ondertitel *On Homecoming and Belonging*, vestigt Sebastian Junger de aandacht op enkele merkwaardige verschijnselen.¹⁴ In Amerika kozen veel van de vroege Engelse kolonisten ervoor om bij de inheemse inwoners van Amerika te gaan wonen, maar omgekeerd deed zo'n verschijnsel zich nauwelijks voor. In Londen spreken mensen die in de oorlog de *Blitz* hebben meegemaakt, waarbij de stad 's nachts werd gebombardeerd, met nostalgie over die tijd. Het aantal zelfmoorden en depressies *daalt* vaak ten tijde van een oorlog of een natuurramp. En in de afgelopen jaren, toen het aantal Amerikaanse soldaten dat tijdens een oorlog om het leven kwam sterk daalde, is het aantal posttraumatische stressstoornissen gestegen.

Volgens Junger hebben al deze dingen te maken met onze diepe instinctieve behoefte om bij een groep te behoren. 'De vroegste en meest elementaire definitie van een gemeenschap – of stam – is misschien wel de groep mensen die jij zou helpen voeden en verdedigen.' Hij voegt eraan toe: 'Een samenleving die haar leden niet de kans biedt om op deze manier onbaatzuchtig te handelen, is geen samenleving in de zin van een stam. Het is weinig meer dan een politieke entiteit die, bij gebrek aan een gemeenschappelijke vijand, waarschijnlijk vanzelf uit elkaar zal vallen.'¹⁵ Dat is waar de vroege Engelse kolonisten zich toe aangetrokken voelden toen ze inheemse Amerikanen ontmoetten: hun hechte stammen. Dat is volgens Junger ook de reden waarom het aantal posttraumatische stressstoornissen is gestegen: wanneer ze terugkeren naar de moderne Ameri-

14 Sebastian Junger, *Tribe: On Homecoming and Belonging* (Londen: Fourth Estate, 2016).

15 Ibid., p. 109-110.

kaanse samenleving missen soldaten vaak de intense kameraadschap die ze hadden met hun strijdmakkers in de eenheid waarin ze dienden. De uitzondering, zegt hij, is de staat Israël, ‘misschien wel het enige moderne land dat voldoende gemeenschapszin heeft weten te behouden om op grote schaal de gevolgen van voortdurende strijd te kunnen opvangen.’¹⁶

De stammencultuur heeft in de moderne wereld een slechte pers. De Europese verlichting was een reactie op een eeuw van ‘stammenoorlogen’ tussen katholieken en protestanten na de reformatie. Het antwoord was universalisme: een wereld van universele menselijkheid, niet gebaseerd op religie maar op de kracht van rede en observatie in de vorm van filosofie en wetenschap. De allerhoogste uitdrukking daarvan was het laatste deel van Beethovens Negende Symfonie, met woorden uit Schillers ‘Ode an die Freude’: *Alle Menschen werden Brüder* – ‘Alle mensen worden broeders’. Voor de intellectuelen van de verlichting was alles wat met stammen te maken had primitief. Het was een van de grote momenten in de geschiedenis van het Westen. Maar het liep uit op een mislukking, niet omdat de droom niet nobel was, maar omdat deze denkwijze de menselijke natuur negeerde.

In de negentiende eeuw kwam dat onderdrukte weer boven. Stamidentiteit keerde in drie vormen terug naar Europa: de natie, het ras en de sociaaleconomische klasse. In de twintigste eeuw leidde de verheerlijking van de natie tot twee wereldoorlogen; de verheerlijking van het ras leidde tot de Holocaust; en de verheerlijking van de klasse leidde tot de Sovjet-Unie, Stalin, de Goelag en de KGB. Dat is wat er gebeurt als je ‘de stam’ probeert uit te bannen.

Na de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust deed het Westen een nieuwe poging om een einde te maken aan het stamdenken. Deze keer was de oplossing niet het universalisme, maar het individualisme. Er zou een einde komen aan de heiligverklaring van huwelijk, gezin en gemeenschap, en er zouden geen universele morele principes meer zijn behalve één: het recht van het individu om te kiezen, om te leven zoals hij of zij dat wil zolang anderen niet worden geschaad. Stamdenken zou beperkt blijven tot sportevenementen en voetbalwedstrijden. Maar ook dat streven zal uitlopen op een mislukking; de eerste tekenen daarvan zijn al zichtbaar.

Al in 1975 waarschuwde Harold Isaacs, hoogleraar politieke wetenschappen aan het MIT, voor een terugkeer van het stamdenken. De stammen zijn nooit echt weggeweest. Dat is een feit dat ‘al lang bekend

¹⁶ Ibid., p. 96.

was bij grote groepen mensen, maar niet bij de elite, bij humanistische intellectuelen en ijveraars voor menselijke verheffing: onderverdeling in stammen is niet iets dat verdwijnt'. Het goede nieuws is dat 'deze diversiteit de rijkdom van de mensheid is'. Het slechte nieuws is dat 'voor al dat goede ook bloed vergoten wordt'. Stammen zijn de primaire bron van identiteit, maar ze zijn ook een bron van conflict, oorlog en geweld.¹⁷

Vandaar de wijsheid van de Tora, die zo sterk verschilt van het universalisme van de verlichting van de achttiende eeuw en het radicale individualisme van het hedendaagse Westen. *In de Tora vinden we een vorm van ethiek en politiek die aansluit bij de menselijke natuur.* Dat begint in Genesis met de meest basale vormen van relaties: man en vrouw, ouders en kinderen, broers en zussen met hun onderlinge rivaliteit. In Exodus, Leviticus en Numeri komt Israël als natie in beeld, negatief gevormd door de slavernij in Egypte, positief door het verbond op de berg Sinaï. Maar de stammen als fundamentele sociale eenheden blijven behouden, net als in Amerika dat zichzelf de vorm gaf van een federatie van staten.¹⁸ Het vroege motto van Amerika was dan ook: '*E pluribus unum* – Uit velen één.'

De balans is moeilijk te bewaren, omdat die gebaseerd is op het behoud van diversiteit in een overkoepelend kader van eenheid. De eenheid kan gemakkelijk uit elkaar vallen, zoals in het bijbelse Israël gebeurde na de dood van Salomo en zoals in Amerika had kunnen gebeuren rond de kwestie van de slavernij. Maar ondanks het feit dat er aan het noordelijk koninkrijk met zijn tien stammen een einde kwam, hebben de joden en het jodendom een herhaalde neiging getoond om zich in nieuwe 'stammen' onder te verdelen: Asjkenaziem en Sefardiem, *chassidie* en *mitnagdie*, en de talloze *edot* en etniciteiten van de huidige staat Israël.

Het slechte nieuws is dat dit leidt tot interne strijd. Het goede nieuws is dat het joodse volk, 'het kleinste van allemaal' (Deuteronomium 7:7), dat nog steeds een van de meest diverse groepen op aarde is, niettemin in staat is gebleken om in tijden van crisis samen te komen om elkaar te helpen of te verdedigen, of hulp te verlenen aan landen die door een humanitaire ramp worden getroffen.

17 Harold Isaacs, *Idols of the Tribe* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989), p. 216.

18 Er waren oorspronkelijk dertien staten, precies zoals in het bijbelse Israël, de twaalf stammen die land bezaten en daarnaast nog de stam Levi. Jakob had weliswaar twaalf zonen, maar hij gaf een dubbel erfdeel aan Jozef, wiens twee zonen, Efraïm en Manasse, zelfstandige stammen werden.

We zijn niet één ding. We hebben meerdere identiteiten, als leden van deze familie, die buurt, deze gemeenschap, dit religieus geloof, die etniciteit, deze natie, en uiteindelijk de menselijke familie zelf: broers en zussen onder Gods ouderschap. Het vasthouden aan één identiteit met uitsluiting van alle andere is het kenmerk van een potentieel totalitair regime. Vandaar de nadruk in het boek Numeri op de blijvende betekenis van de twaalf stammen, zelfs wanneer Israël één natie is onder de Ene God.

Reacties op *Genesis, Exodus en Leviticus*

- ‘Deze serie is meer dan een commentaar: het is een hartstochtelijk pleidooi om de spiritualiteit van de Tora te gaan begrijpen.’
– *Trouw* * * * * * (Maximale waardering voor *Genesis* en *Leviticus*)
- ‘Leviticus heeft geen grote faam bij lezers: al die wetten en regels! Maar als je een paar hoofdstukken van Sacks’ boek over Leviticus gelezen hebt, ben je voorgoed op andere gedachten gebracht.’
– *Katholiek Nieuwsblad*
- ‘Prachtige stijl, toegankelijk. Kundige inleiding in de joodse lezing van de Tora. Fraai uitgegeven.’
– *Nederlands Dagblad*
- ‘Voor liefhebbers van de Bijbel zijn dit werkelijk adembenemende stukken tekst ... Je kunt het in zijn geheel lezen, je kunt het als commentaar erbij pakken voor preken, je kunt het boek als een introductie in het jodendom lezen of als een oefening in zorgvuldig Bijbellesen.’
– *Inspirare*
- ‘Ik heb de eerste drie delen van Sacks over de Tora gekocht en lees daar met veel plezier in. In de eerste plaats natuurlijk vanwege de gedegen, fraaie en verrassende commentaren van de auteur. Maar daarnaast ben ik zeer onder de indruk van de vertaling. Die loopt, glanst en neemt je mee.’
– *Willem Smouter* – voorzitter van de EO-ledenraad en raad van toezicht
- ‘Een fantastische serie. Sacks biedt inzicht en perspectief voor elke politicus.’
– *Chris van Dam*, CDA
- ‘Het commentaar leest als een roman, onder meer door het beeldend taalgebruik en Sacks’ inlevingsvermogen.’
– *Woord en Dienst* * * * * *

- ‘Sacks toont zich een waar meester van de tekst ... hij laat allerlei verrassende en nieuwe betekenissen van de tekst oplichten ... Een must-read voor iedereen die nadenkt over de verhouding tussen politiek en religie.
– *Trouw* * * * * * (Maximale waardering voor *Exodus*)
- ‘Jonathan Sacks schrijft korte essays die uitmunten in helderheid en actuele relevantie. Hij verstaat de kunst om Mozes zó te lezen dat de meest onbegrijpelijke passages meer dan boeiend worden. Sacks behandelt het hele bijbelboek, en laat geen hoofdstuk passeren of hij verrast in zijn uitleg met onvergetelijke visionaire inzichten. Iedere katholiek zou dit boek moeten lezen, hij zal met vernieuwd geloofsinzicht zijn doop in Christus beleven.’
– *Benedictijns Tijdschrift*
- ‘Veel nieuwe inzichten ... een feest van herkenning ... Het hele boek ademt Gods liefde voor zijn volk Israël, voor alle mensen en voor de hele schepping. Een aanrader.’
– *Israel Today NL*
- ‘Het commentaar biedt een schat aan informatie, niet alleen over het boek Exodus, maar ook over het joodse denken in het algemeen en zijn plaats in de wereld.’
– *Nederlandse Bibliotheekdienst*
- ‘Iedereen die geïnteresseerd is in de kunst van bijbeluitleg vindt in Sacks’ toracommentaren indrukwekkende en leerzame voorbeelden. Zijn uitleg voldoet aan de drie eisen voor het uitleggen van een (klassieke) tekst: ten eerste doet hij recht aan de condities waaronder de tekst ontstond, ten tweede plaatst hij de tekst in de geschiedenis van interpretaties die al gegeven zijn, en ten derde en vooral maakt hij duidelijk wat die tekst de huidige lezer te zeggen heeft. Ook voor filosofen is zijn uitleg van grote betekenis.’
– *Paul van Tongeren, Denker des Vaderlands 2021-2023*
- ‘... helder, vaak verrassend en steeds ook met bewustzijn van de wereld van vandaag ... in uitstekende vertaling. ... De hoofdstukken kun je bijna altijd ‘los’ lezen. Dat maakt het boek aantrekkelijk en publieksvriendelijk.’
– *Friesch Dagblad*

VIJFDELIGE SERIE

JONATHAN SACKS

Verbond en dialoog joodse lezing van de Tora

GENESIS • *boek van het begin*

EXODUS • *boek van de bevrijding*

LEVITICUS • *boek van het heilige*

NUMERI • *boek van de woestijnjaren*

DEUTERONOMIUM • *boek van het vernieuwde verbond*

In de serie 'Verbond en dialoog, joodse lezing van de Tora' plaatst Jonathan Sacks de bijbeltekst in een wijder verband van ideeën. Veel traditionele commentaren bekijken de Tora door een microscoop: elk detail, elk tekstfragment afzonderlijk. Sacks kijkt door een groothoeklens: naar het totaalbeeld (van de Tora) en haar plaats binnen het geheel van denkbeelden. Dan blijkt het jodendom een fascinerend beeld te schetsen van het heelal en onze plaats daarin. Exodus verscheen eind 2019, Genesis en Leviticus eind 2020, Numeri in 2022 en Deuteronomium eind 2023.